

диктатури. Його передбачення повністю справдилися після захоплення влади більшовиками в 1917 р. і встановлення ними диктатури своєї партії.

Драгоманов поділяв погляди Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і Прудона про соціалізм і одночасно відкидав теорію Маркса про науковий соціалізм і класову боротьбу. На його думку, соціалізм в Україні мав глибоке коріння. Ще Запорозька Січ, доводив вчений, була ембріоном соціалістичних федерацій, а вся Україна у XVII ст. наближалась до соціалістичних ідеалів.

**В. Й. Борисенко**

### **М. П. ДРАГОМАНОВ ПРО «МОНАРХІЧНИЙ ІДЕАЛ» В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ XIX СТ.**

Національний рух в Україні XIX ст., або як його кваліфікують сучасні дослідники „народолюбство”, зароджувався і розвивався в складних, досить несприятливих умовах. Його коріння сягало часів Гетьманщини, коли частина української еліти виступила проти наступу з одного боку Московської держави, а з другого – Речі Посполитої на державні права молодій Українській козацької республіки та соціально-економічні й духовні завоювання народу.

Сильний поштовх активізації українського народолюбства дали революційні події в Європі, формування націй, особливо південнослов'янських у першій половині XIX ст. Одночасно з цими процесами розгорнулося наукове осмислення національних проблем, визначення їх закономірностей, особливостей прояву в окремих країнах, перспектив їх наступного розвитку. З'являються й набувають значного поширення праці ідеологів слов'янської єдності В.Ганки, Я.Коллара, В.Караджича та інших європейських ідеологів слов'янської єдності. В українське суспільство проникають політичні та соціальні теорії Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Оуена, Сімона, Фур'є. Визначаючи початки українського народолюбства, М.Драгоманов наголошував на тому, що в Україні воно з'явилося тоді, коли до неї дійшла європейська наука, на базі якої почали розглядатися й українські національні потреби [1]. Але особливістю збагачення української національно-політичної думки

полягало в тому, що воно відбувалося переважно через праці російських письменників і суспільних діячів В.Белінського, О.Герцена, М.Чернишевського, слов'янофілів братів Аксакових, Киреевських та ін., які доповнювали національні теорії соціальним змістом, з якого виростили соціалістичні ідеї.

У руслі загальноєвропейського слов'янського відродження першої половини ХІХ ст. розвивається й українське народолобство. Епохальні літературні твори І.Котляревського „Енеїда”, „Наталка Полтавка”, „Москаль-чарівник” дали поштовх пробудженню пригнобленої російським урядом національній свідомості української інтелігенції та поміщиків, переважно нащадків давніх козацько-старшинських родин. Наукові праці мовознавців О.Павловського, М.А.Цертелева, вченого-енциклопедиста М.О.Максимовича та інших знаменували початок нового етапу активізації спроб інтелектуалів теоретично визначити національні особливості українського народу в мові, літературі, народній творчості, тобто, переважно в етнографічному плані. Але біда українських дослідників і письменників першої половини ХІХ ст., вважав М.Драгоманов, полягала в тому, що вони „менше могли освоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітнім європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло або й досі йде до нас на чужих мовах, і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку” [2].

У своїх листах на Наддніпрянську Україну М.Драгоманов відкидає закиди Вартового (Б.Грінченко. – Авт.) на адресу чільних діячів української культури І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемівського в тому, що вони не були справжніми патріотами України, оскільки робили московсько-монархічні заяви. На прикладі історії України, Московщини й ряду центральноєвропейських країн М.Драгоманов розглядає державний устрій і приходять до висновку про те, що в самому монархічному ладі немає нічого незвичного, більшість держав пройшла чи проходить цю стадію суспільного розвитку. Й навіть у другій половині ХІХ ст. в Німеччині ще доживали свій вік останки „освіченого деспотизму”.

Україна й Московщина, продовжував М. Драгоманов, у XIX ст. проходили той період, який розвинуті держави пройшли ще в XVII – XVIII ст. Саме цим й пояснюється на думку М. Драгоманова, існування „монархічного ідеалу в чесніших людей”, й виводити його з недостачі національної свідомості є чистою фантазією. Погоджуючись з твердженням Б. Грінченка про явну національну свідомість українських козаків у XVII ст., М. Драгоманов разом з тим відзначав, що їх державний ідеал був монархічний, хоча обставини життя нав’язували їм республіканські порядки. А сам Б. Хмельницький дотримувався дрібношляхетського ідеалу, згідно якого він разом з польським королем боровся проти королят-магнатів так само, як С. Разін виступав „за царя проти бояр”.

Такі екскурси в історію відповідали тогочасному рівню історичної та суспільної думки. Державний ідеал Б. Хмельницького не був сталим і незмінним, а видозмінювався в залежності від обстановки в Україні та за її межами. На перших порах Б. Хмельницький намагався заручитися підтримкою польського короля для відвоювання Україні якомога більших прав. Такі плани гетьмана відбивалися й у його титулатурі „гетьман його королівської милості”. З часом монархічні плани Б. Хмельницького все більше проявлялися в його заявах і реальних діях. То він заявляв, що став князем Русі, то самодержцем і, як скаржилися його опоненти, перестав скликати загальнокозацькі ради для вирішення життєво важливих для України проблем. Цій же меті підпорядковувалися й намагання затвердити рід Хмельницьких серед коронованих правителів європейських держав через одруження свого сина Тимоша з молдавською принцесою Розандою. Наприкінці життя він навіть намагався запровадити спадкове гетьманство, добившись згоди свого найближчого оточення на визнання гетьманом свого неповнолітнього сина Юрія. Однак, всі монархічні устремління гетьмана Б. Хмельницького не знаходили благодатного ґрунту для реалізації.

На час об’єднання з Московщиною Україна вже мала ідеал державного ладу, сформований і випробуваний протягом попередніх століть. Він вбачався українським народом у Запорозькій Січі з її республіканським ладом і демократично-ліберальними порядками, які в окремих випадках межували з охлократією. Завдяки своїм державним особливостям Запорозька

Січ підтвердила власну життєздатність у майже безперервній боротьбі з Кримським ханатом, Туреччиною, Польщею, зарекомендувала себе єдиним виразником і надійним захисником інтересів простих людей, які становили основу української нації. Виламуючись з державної системи Речі Посполитої, молода Українська держава формувалася як республіка з демократичними правами.

В українському суспільстві часів Б.Хмельницького існували дві державницькі тенденції – одну з них представляли правителі держави, що прагнули до самодержавної монархічної влади, іншу – широкі народні маси, які виступали за республіканські порядки, що обмежували монархічні замашки своїх правителів.

Монархічна Московія не могла стати в очах українців ідеалом справедливого і перспективного державного ладу. Активна участь українських добровольців у воєнних діях на території Московщини першої половини ХІХ ст. показала їм всі недоліки московського монархічного деспотизму в порівнянні з республіканською Польщею, хоча і в тій були свої організаційні слабкості.

М.Драгоманов звертав увагу й на суспільно-політичні погляди українського міщанства і духовенства, які мали певні особливості. Думка вченого про те, що ця соціальна група населення Гетьманщини „з самого початку Хмельниччини казала москалям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд” [3] цілком відповідає тогочасній дійсності. Але відзначимо кілька особливостей її існування.

Перша – вимушений характер, зумовлений життєво важливою для народу необхідністю спертися на допомогу православної держави у тяжкій боротьбі за свободу і державну самостійність України зі шляхетською Польщею. Неправославні держави та їх правителі у силу тодішньої конфесійної нетерпимості українців або своєї військової слабкості не могли виконати роль надійного і ефективного союзника України у кровопролитній борні з метрополією. І чим гостріших і життєво небезпечних для Гетьманщини форм вона набувала тим частішими і визначенішими ставали заяви українського міщанства про бажання піти під „високу государеву руку”.

По-друге, зовнішньо демонструючи монархічні устремління, українське міщанство одночасно з тим прагнуло зберегти за собою

права демократичного республіканського устрою, сформовані й закріплені в литовсько-польський період історії України. Це чітко проявилось вже під час Переяславської ради 1654 р. та кампанії по приведенню українців до присяги на вірність московському царю. Щоб домогтися виконання попередніх прохань міщан піти „під високу государеву руку” козацько-старшинська адміністрація вдалася, наприклад, до силових дій проти жителів Переяслава, які відмовлялися присягати царю доки той не затвердить їх попередні права і привілеї. Тільки після биття киями переяславські міщани присягли на вірність московському царю. Подібні факти були непоодинокими по Україні в ті часи.

По-третє, поєднання монархічних і республіканських устремлінь українського міщанства в часи Хмельниччини можна кваліфікувати як своєрідне лавірування у край тяжкому становищі України. Кличучи московського монарха на допомогу, українське міщанство прагнуло затвердити право міст на самоуправління (ратушне і магістратське), що було несумісним з монархічним ладом Московської держави.

Несумісність монархічно-республіканських поглядів українського міщанства рельєфно виявилася вже в 1665 – 1666 рр., коли лівобережний гетьман І.Брюховецький згідно пунктів Московських статей, які передбачали повне підпорядкування українських міст московському цареві, почав наступ на права магістратських і ратушних міст Гетьманщини. У відповідь українські міщани вдалися фактично до повстанських дій, що ледве не привело до падіння уряду І.Брюховецького. Звідси видно, що за зовнішньою згодою на визнання монархічної влади московського царя приховувалося розуміння необхідності збереження демократичного устрою українських міст тільки при республіканській формі державності.

М.Драгоманов вважав, що й українське „попівство” XVII ст. стояло за „монархічний ідеал”. А те, що київські архієреї не бажали присягати цареві, „не хотючи переіменити своє номінальне підданство грецьким патріархам на реальніше московське, зовсім не перечить цьому українському монархізму українського попівства в XVII ст.” [4]. На наш погляд, навряд чи можна уособлювати заклики українського духовенства періоду Хмельниччини типу „волимо під руку царя православного” з віданням ними переваги монархічній формі держави перед

республіканською. У баченні становища України після її об'єднання з Московщиною, напевне, духовенство нічим не відрізнялося від оточення Б.Хмельницького, яке, як й сам гетьман, вважало, що в складі нового державного об'єднання Україна збереже свої державні особливості з посиленням гетьманської влади. Московську самодержавну державу українське духовенство розглядало не як найкращу форму державного устрою, а як гаранта збереження за українським православ'ям прав державної церкви.

До того ж, у ставленні до цієї проблеми українське духовенство не було єдиним. Частина церковних ієрархів взагалі відмовляла праву світської влади іноземної держави втручатися в справи православної української церкви, а тим більше визначати її становище у конфесійному світі. Це чітко проявилось у протестних діях як окремих ієрархів (С.Косов, Й.Нелюбович-Тукальський), так і цілих груп духовенства при спробах гетьманів обмежити вплив духовенства на суспільно-політичне і економічне життя Гетьманщини. Причому, навіть ті українські ієрархи, які готові були визнати владу московського патріарха, категорично виступали проти висв'ячення на київського митрополита будь-кого з московитських священнослужителів. І свого вони домоглися, не дозволивши цього зробити ні світським, ні церковним властям Московської держави. Це якраз і може свідчити про те, що серед українського духовенства, принаймні серед його частини, не було „монархічного ідеалу” як найефективнішої форми державного устрою.

„Чорну раду” 1663 р. М.П.Драгоманов розглядав як революцію, що „підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського” [5]. Дійсно, це мало місце, оскільки за гетьманування І.Брюховецького, особливо за Московськими статтями 1665 р., державні права Гетьманщини суттєво обмежувалися. Але наступні події засвідчили живучість республіканських ліберальних традицій в українському суспільстві. Вони проявилися в діяльності ряду українських гетьманів другої половини XVII ст. Вже наступник І.Брюховецького на гетьманському столі Д.Многогрішний повів боротьбу з московською монархією за відновлення в Україні широких автономних прав і лібералізації внутрішнього життя Гетьманщини, істотно обмеженого в попередні роки монархічною Московитською державою. Гетьман П.Дорошенко у своїй патріотичній діяльності,

спрямованій на відвоювання Україні державних прав часів Б.Хмельницького, покладав великі надії на допомогу держав не тільки з монархічним ладом (Туреччина, Трансільванія, Московія), але й республіканської Польщі, й тільки несприятливі умови змусили його обрати Московську державу. Частина українських гетьманів і козацьких старшин взагалі не сприймала монархізму й воліла орієнтуватися в своїй діяльності на республіканську Польщу з королем, права якого були обмежені загальнопольським сеймом. Негативний вплив монархічної Московської держави на Гетьманщину врешті-решт змусив гетьмана І.Мазепу переглянути зовнішньополітичний курс країни й переорієнтувати його на зв'язки з республіканською Польщею та королівською Швецією. Тобто, управлінська еліта Гетьманщини другої половини XVII ст. не надавала монархізму значення панацеї при вирішенні життєво важливих проблем молодій Українській державі, а спиралася на держави того устрою (монархічного чи республіканського), допомога яких могла дати найбільший ефект.

- 
1. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 163.
  2. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. – Т. 1. – К., 1970. – С. 440.
  3. Там само. – С. 431.
  4. Там само.
  5. Там само.

**В. Й. Борисенко**

### **М.П. ДРАГОМАНОВ І “ТИМЧАСОВА ПЕДАГОГІЧНА ШКОЛА” В КИЄВІ У 60-Х РОКАХ XIX СТ.**

Становлення М.П. Драгоманова як видатної особистості в громадсько-політичному житті України припало на переломний період у житті всієї Російської імперії. Відміна кріпосного права, інші демократичні реформи пробудили до життя придушені